

«НАЦІОНАЛІЗМ» ТА «РАСИЗМ» ЯК ЧИННИКИ КОНФЛІКТОГЕННОГО ПОТЕНЦІАЛУ МІЖМОВНИХ ВІДНОСИН В НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВАХ**Наталія Замкова**

Вінниця

В статті визначено сутність феномену націоналізму та расизму; проаналізовано сучасну теорію соціальних систем, яку обґрунтував Н. Луман. В результаті проведеного дослідження зроблено висновок існування трьох сценаріїв: а) сценарій «асиміляції та емансипації», репрезентований М. Мендельсоном, сутність якого полягала в тому, щоб «стати німцем, залишаючись євреєм»; б) сценарій «ізоляціонізму» та прийняття «аутентичного єврейства», яке інколи могло прийняти форму сіоністської ідеології (одним з таких ідеологів був В. Жаботинський, розробки якого співпали з концептом «крові та ґрунту»); в) сценарій ролі «парії», людини «гетто». В якості кінцевої мети нашого аналізу було з'ясовано, що расова сегрегація, яка «вписана» в модель етнонації як гіпотетична можливість, надає широкі можливості для дискримінації певної етнічної групи за мовною ознакою. Крім того, було розкрито що відносини між «расизмом» та «націоналізмом» є більш складними, ніж ті, які впливають з положення Е. Балібара.

Ключові слова: націоналізм, расизм, етнонація, дискримінація, асиміляція, емансипація, сіоністська ідеологія.

Визнання унікальності мови кожної нації-етносу, яке відбулося наприкінці XVIII століття – початку XIX століття не тільки заклало основи для реального білінгвізму, міжнаціонального культурного Діалогу (в якому мовний фактор відіграє вирішальну роль), мовної рівності та правової регуляції міжмовних відносин, але й для специфічної для національних держав мовної експансії пануючої мови відносно мов інших етносів. Ці етноси отримали назву «національні меншини», в лінгвістичній характеристиці якої вже криється основа для етнічної та мовної дискримінації. Відзначена специфіка пов'язана з наявністю «природного» фактору в характеристиці етносу.

Частка цього фактору може бути більшою чи меншою, але вона завжди присутня в ідеологіях національної ідентичності. Якщо ми з'ясували, що «природність» в цих ідеологіях є рівнозначною онтологічній вкоріненості, то ця передумова дає підстави для нової ієрархії в міжетнічних та міжмовних відносинах. Ця ієрархія має дещо інше забарвлення, ніж ієрархія імперська (яка, як ми показали, спиралася на ідеї Держави, ніж на передумови Природи і де пануюча мова була пануючою тому, що виступала «мовою влади»). Очевидно, що вона впливала з ідеї природної «довершеності» того чи іншого етносу, і в рамках цієї передумови національна ідентичність неминуче породжує «націоналізм» (як принцип верховенства однієї нації над іншою чи іншими) та «расизм» (де ієрархія пов'язана з природним принципом в чистому вигляді та шкалою «довершеність/потворність», яка вписана в природну онтологічну основу).

Чітку аналітику феномену націоналізму та расизму в контексті формування національної ідентичності дав французький філософ Е. Балібар. Враховуючи глибину та сучасний рівень його аналітик, вважаємо за доцільне врахувати його концепцію в процесі вирішення нашого завдання. При цьому виникає потреба синтезувати «націоналістичний» та «расистський» компоненти національної ідентифікації (у Е. Балібара вони надаються дещо відокремлено один від одного) та показати роль і місце мови в політиках, які реалізують зазначені ідеологічні принципи.

По-перше, важливою думкою філософа представляється ідея зв'язку расизму з природною онтологією (хоча цей зв'язок проводиться автором не стільки шляхом аналізу

конкретних міфів, скільки методом *логічної експлікації* расистського міфологічного мислення). По-друге, він показав, що расизм не є спотвореним винятком національної ідентифікації або різновидом соціальної психопатології, але органічно вписується в цю природну онтологію та є «цілісним суспільним феноменом» (Balybar 2002, р. 27) [2]. Більш докладно ця думка формулюється ним наступним чином: «Сама категорія «маси» (або «народного») не нейтральна, вона напряду співвідноситься з логікою натуралізації та расизації соціального» (Balybar 2002, р. 30) [2]. (З наведеної цитати випливає, що «натуралізація» у вигляді «расизації» притаманна будь-яким формам мислити феномени народного та масового, а не тільки одіозним теоріям. Як ми вже показали, подібна позиція невід’ємна від романтичної міфологізації природи, що відбулася в позаминулому столітті – Н.З.).

Якщо спробувати визначити сутність расизму, то одних природних критеріїв буде замало. Згідно Е. Балібару «расизм» означає не тільки констатацію зовнішньо природних характеристик членів етнічної спільноти, але й виконує функцію відокремлення членів цієї спільноти від «чужих», тобто від інших етносів. (Так, ознакою чужерідності для Е. Балібара виступають «ім’я, колір шкіри, релігія» (Balybar 2002, р. 27) [2]. Було б не зайвим додати сюди й мову та культуру, причому про роль останньої говорить і сам французький філософ).

Ця теза є абсолютно вірною, оскільки вона є співзвучною з сучасною теорією соціальних систем, яку обґрунтував Н. Луман.

Так, німецький соціальний мислитель спирався на тезу про те, що сутність систем полягає не у специфіці відносин в рамках «ціле/частини» (як вважала традиційна системна теорія), але в операції «розрізнення», де базовим розрізненням виступає диференціація між «системою» та «навколишнім світом». Цю тезу (яку він запозичив у всесвітньо відомих біологів Матурани та Варели) Н. Луман ілюструє наступним чином: «Теорія, якщо вона хоче бути системною теорією, починає з відмінності, з відмінності системи та навколишнього середовища. Якщо вона хоче бути якоюсь іншою теорією, то вона повинна покласти в основу якое інше розрізнення» (Luman 2007, р. 69) [4]. Це положення з загальної теорії систем автор конкретизує при описі такого їх різновиду як «соціальні системи», де функція вказаного розрізнення виконується за допомогою двох фундаментальних та взаємопов’язаних операцій – операції «інклюдії» (тобто замкненості «своїх» в певних межах) та «ексклюдії» (або витискування «чужих» за межі системи).

Ілюструючи ці положення, Н. Луман (2006, р. 35) пише: «Отже, інклюдія існує лише тоді, коли можлива ексклюдія. Тільки існування неінтегрованих осіб робить можливим специфікувати умови для неї» [5]. Зазначене положення досить точно розкривається на прикладі індійської касты «недоторканих», яку помилково вважали нижчим соціальним шаром, але яка у дійсності має інше символічне «навантаження», тобто «недоторкани» є «символічним корелятом для побудови порядку інклюдії, через заповіді та ритуали чистоти» (Luman 2006, р. 35) [5]. Якщо слідувати цій логіці, то будь-яке суспільство має потреби в існуванні «чужих», але не просто «чужих», але «показово чужих», відштовхуючись від існування яких спільнота в змозі ідентифікувати себе. Так, інколи в певних типах спільнот операція «інклюдії/ексклюдії» має радикальний вигляд відокремлення «своїх» від «чужих» як розрізнення між «людьми» та «нелюдями». На базі такої (за висловом автора, «тоталітарної») логіки, згідно думки Н. Лумана, існував розділ між «греками» та «варварами».

Зазначимо, що у випадку «расизації» соціального проведення межі між «людьми» та «не-людьми» значною мірою спрощуються, оскільки така межа має наочні ознаки, які провокують певні типи соціальних емоцій, які, за звичаєм, характеризують як «ксенофобські». Наприклад, коли в сучасній Росії почастишали випадки нападів скінхедів на представників інших націй, то ми маємо типовий приклад не тільки (і не стільки!)

націоналізму, скільки саме логіки «расизації», логіку ненависті до «іншого», який має певні зовнішні ознаки, тобто ознаки певного антропологічного типу (кавказця, азіата, чорношкірого). Така логіка з повним правом може називатися «фашистською», оскільки саме в цій ідеології проводилася операція «ексклюзія» відносно «неповноцінних рас» (до яких належали чорношкірі, цигани, слов'яни), завдяки якій здійснювалася протилежна операція «інклюзії» за расовою ознакою належності до «чистих арійців».

Хоча відомі практики фашистської Німеччини є жахливими та справедливо засудженими, але для сучасного дослідника вони містять великий інтерес як приклад «расової міфології» певного типу. І так, як для консолідації індійського кастового суспільства було потрібне існування каст «недоторканих», так і для чистоти арійської раси було потрібно існування фігури «єврея» як символічного корелята можливої концентрації всіх форм «нелюдськості» з точки зору цієї ідеології. Цю особливість відзначало багато дослідників. Наприклад, французькі філософи Ф. Лаку-Лабарт та Ж.-Л. Нансі в роботі «Нацистський міф» відзначали, що згідно німецькій расовій міфології, раса означає певну структуру, певний *тип* (так і А. Розенберг, і А. Гітлер вважали расу «душею», тобто поєднуючи гіпер-біологізм та не менш радикальний гіпер-спірітуалізм в розумінні сутності раси). І з точки зору цієї теорії «єврей» (як і представник каст «недоторканих») був не просто «поганим типом», але символічним корелятом «відсутності типу як такого» і тому найнижчою точкою відліку расової ієрархії та «расової структури Буття». Про цю особливість автори писали, що для німецьких расових ідеологів єврей виступав як «безформна форма», «відсутність типу» (а не тип, що конкурує з німецьким), «дегенерат», «незаконнонароджена істота» (Luman 2006, p. 56) [5].

Цей приклад є вельми показовим для універсальної операції «інклюзії/ ексклюзії», і ми проаналізуємо ці операції більш детально в контексті мовно-культурної дискримінації як невідворотного наслідку процесу «расизації» свідомості. Повертаючись до аналітики Е.Балібара, який фактично відтворив логіку Н. Лумана, коли писав про феномен «расизму» як одну з базових форм породження етноорієнтованих суспільств (відзначаючи, що «расизм є певне соціальне відношення, а не марення його носіїв» (Balibar 2002, p. 52) [2]) і коли відзначав, що расизм є формою «міноризації» та «сегрегації» (термін «сегрегація» в цьому структурному контексті є вельми близьким до поняття «ексклюзія»).

Е. Балібар також вживав термін «диференціація», вельми близький до системної теорії, хоча і використаний французьким вченим більш інтуїтивно. (У нього є навіть словосполучення «расизм диференціації»). Ще більш показовим є його аналіз феномену антисемітизму як «расизму без раси» (!), до якого залучається «логіка диференціації». Так, про «розрізняючу» функцію в ідеологіях антисемітизму фігури єврея, Е. Балібар зазначав: «Єврей вважатиметься настільки «справжнім», наскільки важко його розпізнати. Його сутність – це сутність культурної традиції, ферменту морального розкладу» (Balibar 2002, p. 34) [2]. Цей аналіз показав, що в характеристику феномену «расизму» входять не тільки біологічні ознаки, але й ознаки культурні. Так, він відзначав нерелевантність тільки біологічних критеріїв та необхідність критеріїв «належності до культури», висуваючи тезу про те, що «культура» є «спосіб аргіогі помістити індивідів та групи в деякі генеалогічні ряди, від віку незмінні та постійні» (Balibar 2002, p. 32) [2].

Після розгляду феномену «расизму» перейдемо до пов'язаного з ним феномену «націоналізму». В цьому контексті виникає питання чи можуть ці два явища існувати відносно автономно один від одного, а якщо ні, то що є первинним в їх сукупному продукті – «етнонації» та всіх технологій її ідентичності? Це питання розглядається Е. Балібаром (2002, p. 48) в статті «Расизм та націоналізм», попередній висновок якого полягає в тезі, що расизм розвивається «в полі націоналізму» [1]. Таким чином, виявляється, що націоналізм є первинним, виступає певним першоджерелом, який породжує

й феномен расизму. В цілому з цим уявленням можна погодитися, якщо прийняти до уваги все те, що ми говорили про «природний» компонент розуміння нації, який виник на початку ХІХ століття. В рамках таких уявлень питання про націю зразу ж породжує тезу про її природний (тобто «расовий» субстрат).

Однак цю тезу можна й обернути і сказати, що націоналізм у вигляді «етнонації» виникає в полі расизму (хоча б потенційного), оскільки «етнос» є певний расово-культурний комплекс. Це міркування дозволяє нам вийти за межі кола питань про «первинність/ вторинність» та висунути концепт **етнорасизму**, та висунути припущення про те, що національна ідентичність, яка базується на етнічному ґрунті, завжди припускає й **расову ідентичність**. Остання перетворюється на расизм, як тільки в цю ідентичність входить ієрархічний принцип та стратегія «сегрегації» відносно інших етносів як «Чужинців». Типовим прикладом виникнення такої стратегії тут знову ж таки виступає приклад німецького націонал-соціалізму як завершення довгого періоду «єврейсько-німецького діалогу», який не відбувся та на якому в концентраційних таборах Аушвіца була поставлена остання крапка.

Для чого нам потрібен цей приклад і взагалі ця історія? Безсумнівно, не для того, щоб просто, в черговий раз, показати антигуманну сутність фашизму, але для того, щоб продемонструвати те, як діє сам принцип перетворення нейтральної національної ідентичності на етнічному фундаменті у войовничий расизм. Крім того, в зазначеному контексті цікавим виявляється те, на яких основах відбувалася міжкультурна взаємодія німців та євреїв. Щоб зрозуміти причини краху цього діалогу, необхідно визначити висхідні позиції його учасників. Як не дивно, позиція євреїв в цьому діалозі не базувалася на **етнічній основі** своєї ідентичності. По суті вони пропонували Німеччині формулу **політичної нації**, сутність якої складала певні громадянські цінності, спільність культури та мови. І така позиція була природною для етносу, який був пригніченим в усіх вимірах суспільного життя та весь час підлягав дискримінації.

На сьогоднішній час приклади такої дискримінації просто вражають. Зокрема те, що євреї платили податок за належність до своєї етнічно-культурної групи, вони не мали права селитися у великих містах та були зобов'язані покидати межі міст дозволеного проживання тільки через двоє воріт; тобто їх гнали як худобу та примушували платити зазначений податок. Таких прикладів повної **«геттизації»** та виключеності з суспільного життя можна наводити багато, але сутність такої суто расової «сегрегації» та «міноризації» навіть з наведеного вже можна зрозуміти. Вже з цих прикладів стають очевидними технології «ексклюзії» та зведення єврейської спільноти до символічного рівня «касти недоторканих». Крім того, з цих фактів стає очевидним і те, що практики націонал-соціалізму не були якимись екстраординарними, а виступали радикальним завершенням довгого історичного процесу.

За таких умов прийняття етнічної формули ідентифікації для євреїв означало б лише фіксацію їх стану в якості гетто. І саме тому перспектива формувати разом з німцями якусь подобу політичної нації була єдиним виходом зі стану гетто. Цей проект німецько-єврейського культурного симбіозу виник в період Просвітництва та був найбільш чітко та яскраво сформульований видатним мислителем Мойсеєм Мендельсоном. Сутність такого проекту найбільш точно виражена у формулі «емансипація та асиміляція» і конкретизована у творчості Мендельсона в наступних передумовах: а) спільність мови та культури; б) відданість державі та бажання служити їй; в) відмінність полягає лише на рівні віросповідання (євреї залишали за собою право ідентифікувати себе в рамках іудаїзму).

Фігура М. Мендельсона була першим уособленням «німецько-єврейського симбіозу» в тому сенсі, що він не просто декларував зазначені принципи як філософ, але й залишив блискучі взірці творів, написаних німецькою мовою. В цьому контексті він показав свою «німецьку ідентичність» на практиці. Взагалі, історія проекту, запропонованого

М. Мендельсоном, є дуже цікавою, оскільки він спромігся добитися визнання на найвищому рівні. Його творами зачитувалися не тільки в межах Німеччини, але, завдяки перекладам, і по всій Європі. Його поважали й імператор Фридріх Великий та такий діяч німецького Просвітництва як Г.-Е. Лесінг. Просвітницька позиція М. Мендельсона стосовно віротерпимості вельми імпонувала Г.-Е. Лесінгу. Відомо, що прототипом його п'єси «Натан Мудрий» (в якій декларувалися зазначені принципи) був М. Мендельсон.

Такою була позиція єврейської спільноти, яка була налаштована на реалізацію формули «асиміляції» та «емансипації» та поділяла ідеали Просвітництва. Крім неї існувала група євреїв-традиціоналістів, які поділяли традиційні цінності та автаркічний спосіб життя, але для нас вона представляє менший інтерес, тому що вона відкинула саму можливість діалогу та «національно-культурного симбіозу», залишаючись кастою «чужинців», погоджуючись на те, щоб бути об'єктом «ексклюзії» та виконуючи символічну функцію «недоторканих». В результаті проведеного аналізу в контексті наведених можливих сценаріїв «ідентифікаційного вибору», можна зробити висновок про те, що таких сценаріїв існувало практично три: а) сценарій «асиміляції та емансипації», репрезентований М. Мендельсоном, сутність якого полягала в тому, щоб «стати німцем, залишаючись євреєм»; б) сценарій «ізоляціонізму» та прийняття «аутентичного єврейства», яке інколи могло прийняти форму сіоністської ідеології (одним з таких ідеологів був В. Жаботинський, розробки якого співпали з концептом «крові та ґрунту»); в) сценарій ролі «парії», людини «гетто». (Важливим джерелом для узагальнень стосовно цих трьох сценаріїв є ґрунтовне дослідження французького історика італійського походження Енцо Траверсо «Євреї та німці про «іудео-німецький симбіоз». Пам'яті Аушвіца» (Traverzo 1992) [6]).

Як ми вже зазначали, перший сценарій є найбільш цікавим для нас, оскільки він висвітлює проблему взаємозв'язку «расизму» та «націоналізму», дольового розподілу «біологічно-природного» (або расового) та «мовно-культурного» (або, власне, національного). В рамках цього сценарію євреї ототожнювали Німеччину зі своєї Батьківщиною, тобто розглядали її як Державу, що виконує функції важливого національного «ідентифікатора». І саме звідси ця парадоксальна формула «стати німцем, залишаючись євреєм», яку ми щойно відзначили як різновид проекту «політичної німецької нації». Що стосується другого сценарію пошуку «коріння» та «автентичності», то він у будь-яких проявах означав відмову від німецької держави як «своєї» та в його рамках знаходилися інші форми ідентифікаційного пошуку – в релігії, в певному ідеалі соціального життя (наприклад, такі видатні мислителі як М. Бубер або І. Рот вважали, що цей ідеал є «комунітарним»), в формуванні етнонації класичного типу з характерною для нього тріадою «раса-мова-культура». Як ми вже згадували, типовим представником такого проекту був сіонізм В. Жаботинського, характерною особливістю якого була не тільки фіксація «природного субстрату» Народу як Volk, але й акцентуація на Мові (як породження «ґрунту»). Цю концепцію споріднює з класичними європейськими моделями «етнонації» й вимога мати власну державу, яка побудована на етнічній базі. Мова йшла про державу Ізраїль як саме «національну державу», яку, згідно ідеям В. Жаботинського, треба було створити. (Таким чином, водночас український та єврейський націоналіст був один з авторів самої ідеї створення такої держави).

Зазначений сценарій ідентифікації єврейства дав плідні духовні здобутки, породивши фігури всесвітнього масштабу на кшталт Ф. Кафки, Г. Гейне або Х. Арендт. Зокрема остання сформулювала назву ототожнення себе в якості парії як «приховану традицію». Крім згаданих відомих фігур до цієї традиції входять менш значущі, але досить вагомні постаті інтелектуального життя людства. Наприклад, філософ Е. Блох (який сформулював «принцип Надії») або Й. Рот, який за характеристикою Е. Траверсо, «уособлював архетип єврейського інтелектуала, позбавленого корінь, або, якщо хочете,

намагався проілюструвати теорію К.Мангейма щодо «ні до чого не прив'язаної інтелігенції» [6].

Отже, всі наші приклади з історії німецько-єврейських відносин та різних сценаріїв єврейської ідентичності за умов співіснування з іншим «державотворчим етносом» ставили на меті прояснити відносини між «расизмом» та «націоналізмом» в процесі національної ідентифікації того чи іншого народу та перевірити істинність положень Е. Балібара про те, що «расизм» виникає в «полі націоналізму». Кінцевою метою цього аналізу було показати, що расова сегрегація, яка «вписана» в модель етнонації як гіпотетична можливість, надає широкі можливості і для дискримінації певної етнічної групи за мовною ознакою. Крім того, ми з'ясували, відносини між «расизмом» та «націоналізмом» є більш складними, ніж ті, які випливають з положення Е. Балібара.

Література:

1. Балибар Э. Расизм и национализм / Балибар Э., Валлерстайн И. // Раса, нация, класс. – М., 2002.
2. Балибар Э. Существует ли «нео-расизм» / Балибар Э., Валлерстайн И. // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. – М., 2002.
3. Лаку-Лабарт Ф., Нанси Ж.-Л. Нацистский миф. / Ф. Лаку-Лабарт, Ж.-Л. Нанси – Спб., 2002.
4. Луман Н. Введение в системную теорию. / Н. Луман – М., 2007.
5. Луман Н. Дифференциация. / Н. Луман – М., 2006.
6. Traverzo E. Les juifs et l'Allemagne de la «symbiose judeo-allemande». A la memoire d'Auschwitz. – Paris, 1992.

References:

1. Balybar E. Rasyzm y natsyonalizm / Balybar E., Vallerstain Y. // Rasa, natsyia, klass. – М., 2002.
2. Balybar E. Sushchestvuet ly «neo-rasyzm» / Balybar E., Vallerstain Y. // Rasa, natsyia, klass. – Dvusmyslennye ydentychnosty. – М., 2002.
3. Laku-Labart F., Nansy Zh.-L. Natsyistskiy myf. / F. Laku-Labart, Zh.-L. Nansy – Spb., 2002.
4. Luman N. Vvedeniye v systemnuiu teoryiu. / N. Luman – М., 2007.
5. Luman N. Dyfferentsyatsiya. / N. Luman – М., 2006.
6. Traverzo E. Les juifs et l'Allemagne de la «symbiose judeo-allemande». A la memoire d'Auschwitz. – Paris, 1992.

В статье определена суть феномена национализма и расизма; проанализирована современная теория социальных систем, которая была обоснована Н. Луманом. В результате проведенного исследования сделано вывод существования трёх сценариев: а) сценарий «ассимиляции и эмансипации», представленный М. Мендельсом, суть которого заключается в том, чтобы «стать немцем, оставаясь евреем»; б) сценарий «изоляции» и признания «аутентичного еврейства», которое иногда может принимать форму сионистской идеологии (одним из таких идеологов был В. Жаботинский, разработки которого совпали с концептом «крови и грунта»); в) сценарий роли «партии», человека «гетто». В качестве конечной цели нашего исследования было выяснено, что расовая сегрегация, которая «вписана» в модель этнонации как гипотетическая возможность, даёт широкие возможности для дискриминации определённой этнической группы по языковым признакам. Кроме того, было раскрыто, что отношения между «расизмом» и «национализмом» есть более сложные, чем те, которые vyplivayut из утверждений Э. Балибара.

Ключевые слова: национализм, расизм, этнонация, дискриминация, ассимиляция, эмансипация, сионистская идеология.

The core of the nationalism and racism phenomenon has been identified; modern theory of social systems, analyzed by N. Luman, has been studied in the current issue. Concluding undertaken research the existence of three possible scenarios has been proved: a) the scenario of «assimilation and emancipation», represented by M. Mendelson, describes the possibility of «becoming German remaining Jew»; b) the scenario of «isolationism» and adoption of «authentic Jews» which sometimes could be shaped into Zionist ideology (one of such ideologist was V. Zhabotynskyi, whose investigations coincided with the concept of «blood and ground»); c) the scenario of the role of «party», a human «ghetto». As the ultimate goal of our analyses it has been underlined that the racial segregation, which was included to the model of ethnonation as the theoretical possibility, gives wide possibilities for the discrimination of the definite ethnic groups according to their lingual characteristics. Besides, it has been discovered that the relationship between «racism» and «nationalism» is more complicated, than those driven from E. Billibar's statements.

Key words: nationalism, racism, ethnonation, discrimination, assimilation, emancipation, Zionist ideology.